

Υπακοή όταν ο πνευματικός μας δεν Ορθοδοξεί;

/ [Ορθόδοξη πίστη](#)

Φωτο:ortodoks luk.org

Τί μάς διδάσκει το εκκλησιαστικό παρελθόν σχετικά με την υπακοή στον Πνευματικό μας Πατέρα, όταν πρόκειται περί θέματος Πίστεως, δογματικό ή σχετικό με τους ιερούς Κανόνες; Οφείλουμε αδιάκριτη υπακοή όταν ο Πνευματικός αντιτεθεί προς την Παράδοση της Εκκλησίας ή όχι; Παίρνουμε επάνω μας έναντι Θεού την ευθυνη της «ανυπακοής» ή μάς καλύπτει η υπακοή στον Χριστό βάσει της αλαθήτου Παραδόσεως της Εκκλησίας; Σε τούτα τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μερικές απαντήσεις.

1. Ο Πνευματικός πρέπει να είναι ο καλύτερος δυνατός, από πάσης απόψεως
2. Ο Πνευματικός επειδή είναι «εις τύπον και τόπον Χριστού», δεν μπορεί να αποδέχεται αιρέσεις
3. Απαγορεύεται η αδιαφορία ή η σιωπή περί των αιρέσεων εκ μέρους του Πνευματικού
4. Τι λέγει η Αγία Γραφή για την αξιέπαινη απείθεια
5. Ο Μοναχός πρέπει να φεύγει από την υπακοή σε αιρετικό Ηγούμενο, σύμφωνα με τους ιερούς Κανόνες
6. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος συνιστά ανυπακοή στους κακοδόξους εκκλησιαστικούς ηγέτες
7. Η «Κλίμαξ» διευκρινίζει ότι ο ταπεινός Μοναχός αντιλέγει στους Προεστώτες, εάν πρόκειται περί Πίστεως.
8. Το έμπρακτο υπόδειγμα του Αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτου
9. Η διδασκαλία του Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου
10. Ο Άγιος Ιγνάτιος Μπριαντσανίνωφ υπέρ της προσεκτικής υπακοής

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Εισαγωγή

Το θέμα της υπακοής στον Πνευματικό Πατέρα, όσον αφορά στα θέματα Πίστεως,

θέμα ιδιαιτέρως λεπτό και άγνωστο, περιλαμβάνεται στο γενικότερο θέμα της υπακοής στον Επίσκοπο, διότι η σχέση Πνευματικού-Εξομολόγου και πιστού δεν νοείται χωριστά από τη σχέση του χριστιανού με τον Επίσκοπο της Εκκλησιαστικής Κοινότητας· ο Πνευματικός δεν καθοδηγεί ιδίω δικαίω τους πιστούς βάσει της Ιερωσύνης του, αλλά με ενταλτήριο γράμμα του οικείου Επισκόπου, καθώς ορίζουν οι ιεροί Κανόνες και πλέον φανερά ο 50ος (46) της εν Καθαγένη αγίας Τοπικής Συνόδου¹. Έτσι, εν πολλοίς ισχύει και περί του Πνευματικού Πατρός, ό,τι ήδη έχουμε ειπή σε αναφορά προς τον Επίσκοπο και την ανάμειξη των λαϊκών στα θέματα Πίστεως σε προηγούμενες ενότητες.

Εάν δηλαδή οι πιστοί έχουν το δικαίωμα βάσει του παραδείγματος των Αγίων στην εκκλησιαστική ιστορία, αλλά και βάσει των ιερών Κανόνων, να απειθούν σε αιρετίζοντες Επισκόπους και να αποχωρίζονται από την κοινωνία (και την κοινότητά) των (όπως ορίζουν κυρίως οι ιεροί Κανόνες 31ος Αποστολικός και 15ος της Πρωτοδευτέρας Συνόδου), πολλώ μάλλον πρέπει να διαχωρίζονται από Πνευματικούς οι οποίοι αναπτύσσουν χωρίς μεταμέλεια ετερόδοξα φρονήματα.

Αν ο Επίσκοπος, στη θέση του οποίου ενεργεί ο Πνευματικός το Μυστήριον της προς Θεόν καθοδηγήσεως των πιστών, Μυστήριον Μετανοίας και Εξομολογήσεως, δεν είναι «ex officio» («εκ του αξιώματος») αλάθητος, πολύ περισσότερο ο Πνευματικός, ο οποίος μετέχει της χάριτος της Ιερωσύνης σε βαθμό μικρότερο από τον Επίσκοπο, δεν είναι οπωσδήποτε αλάθητος.

1. Ο Πνευματικός μας πρέπει να είναι ο καλύτερος δυνατός, από πάσης απόψεως

Πολύ συχνά οι Προεστώτες της Εκκλησίας υπενθυμίζουν το καθήκον της υπακοής στους Επισκόπους και Πρεσβυτέρους και στα εντάλματά τους, αλλά στο Ποίμνιο είναι μόνον ολίγο γνωστό τί είδους άνθρωποι οφείλουν να είναι και οι Κληρικοί, οι οποίοι δίνουν κατευθύνσεις.

Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, στο ψυχωφελέστατο έργο του Πνευματικά Γυμνάσματα, γράφει τα εξής, παραπέμποντας και στο Μέγα Βασίλειο : «Εξέτασαι την επιμέλειαν όπου βάνεις εις το να εύρης ένα καλόν πνευματικόν· διότι ποία άλλη μεγαλειτέρα ανάγκη είναι εις εσέ, ωσάν το να εύρης ένα καλόν οδηγόν εις μίαν οδοιπορίαν όπου έχεις να κάμης τόσον κινδυνώδη, καθώς είναι το να πορευθής εις τον ουρανόν; [...] Τώρα στοχάσου αγαπητέ εις ποταπόν κίνδυνον ευρίσκεσαι, ανίσως όχι μόνον δεν γυρεύης τοιούτον πνευματικόν άξιον δια να σε οδηγήση ορθώς εις την σωτηρίαν σου και να σε ιατρεύση καλώς από τα πάθη και τας αμαρτίας σου, αλλά και αποφεύγης αυτόν [...] Όθεν και ο μέγας Βασίλειος (Όροι κατ' επιτομήν σκθ')² λέγει· «όπως λοιπόν τα πάθη του σώματος, δεν τα ξεσκεπάζουν οι άνθρωποι σε όλους, ούτε σε τυχαίους, αλλά σε εκείνους που είναι

έμπειροι για τη θεραπεία τους· έτσι και η εξαγόρευσις των αμαρτημάτων οφείλει να γίνεται σε αυτούς που μπορούν να τα θεραπεύσουν, κατά το γεγραμμένον, εσείς οι δυνατοί να βαστάζετε τα ασθενήματα των αδυνάτων [Ρωμ. 15, 1], δηλαδή δια της επιμελείας σηκώνετε τα»»3.

Ερμηνεύει σχετικώς ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης· «Βέβαια ο πνευματικός πατήρ οφείλει να ευρίσκεται ήδη στην κατάσταση του φωτισμού, ώστε να μπορή να εισάγη και άλλους σ' αυτήν την κατάσταση του φωτισμού και να τους οδηγή προς το Βάπτισμα και του ύδατος (δηλαδή της αφέσεως των αμαρτιών), αλλά και του Πνεύματος, που είναι η επίσκεψις του Αγίου Πνεύματος στην καρδιά του βαπτιζομένου και η φώτισις της καρδιάς του ανθρώπου»4.

Αν λοιπόν ο Γέρων – Πνευματικός – Εξομολόγος πρέπει να είναι ο καλύτερος κατά το δυνατόν σε βίο και διδαχή, πόσο περισσότερο πρέπει να έχει το ελάχιστον, την «αλφα-βήτα», δηλαδή ακραιφνή την Ορθοδοξία.

2. Ο Πνευματικός επειδή είναι «εις τύπον και τόπον Χριστού», δεν μπορεί να αποδέχεται αιρέσεις

Το πόση σημασία έχει η αποτροπή και καταπολέμηση της αιρέσεως, συνάγεται από το γεγονός ότι ολόκληρη η δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας διαμορφώθηκε όχι ως φιλοσοφικός στοχασμός, αλλά κατά αντιπαράθεση προς τις αιρέσεις οι οποίες απειλούσαν την οδό της Ορθοδοξίας, που θεραπεύει την ανθρώπινη φύση από την αμαρτία: «Οι Πατέρες άλλαζαν ορολογία από καιρό σε καιρό και έκαναν προσαρμογή της ορολογίας τους, για να βρουν τους σωστούς όρους ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής. Αυτό το έκαναν, όχι για να κατανοήσουν καλύτερα την διδασκαλία της Εκκλησίας, αλλά για να χτυπήσουν τις αιρέσεις που ανεφύοντο. Διότι η κατανόησις της διδασκαλίας της Εκκλησίας έρχεται από τον φωτισμό και την θέωσι και όχι απο φιλοσοφική ή φιλολογική διεργασία ή από φιλοσοφικό στοχασμό επάνω σε αυτήν την διδασκαλία. Ο σκοπός του δόγματος, που διατυπώνουν οι Πατέρες, δεν είναι η κατανόησής του, αλλά η δια του δόγματος ένωσις του ανθρώπου με τον Θεό»5.

Η αποδοχή λοιπόν της αιρέσεως από τον Κληρικό καταστρέφει την θεραπευτική Ποιμαντική του. «Όπως στον ιατρικό χώρο σε έναν κομπογιαννίτη (ψευτογιατρό) δεν είναι δυνατόν να του επιτραπή να θεραπεύη, έτσι και στην Εκκλησία δεν είναι δυνατόν να επιτραπή σε έναν αιρετικό να θεραπεύη τις ψυχές των ανθρώπων. Διότι, επειδή είναι αιρετικός, δεν γνωρίζει, δεν μπορεί να θεραπεύη»6. Φυσικά, το ίδιο ισχύει και για ένα Κληρικό που δεν δύναται ή αδιαφορεί να διακρίνει μεταξύ Ορθοδοξίας και αιρέσεως, δηλ. πνευματικής «ιατρικής και κομπογιαννιτισμού», διότι είναι απλώς ζήτημα χρόνου και μεθοδείας των πονηρών πνευμάτων να πέσει

σε πλάνη κι αυτός και τα πνευματικο-παίδια του. Λέγει ο Άγιος Ιγνάτιος ο Μπριαντσιανίνωφ «Με την αποδοχή ψευδοδιδασκαλιών (δηλ. εσφαλμένων σκέψεων για το Θεό), με την παραμόρφωση της δογματικής και ηθικής διδασκαλίας, που μας αποκάλυψε ο ίδιος ο Θεός, συντελείται-χάρις στην επίδραση και παρέμβαση των ψευδοδιδασκαλιών-η φθορά του πνεύματος. Και έτσι ο άνθρωπος καταντάει υιος του διαβόλου»⁷.

Αν λοιπόν η σχέση Πνευματικού-Εξομολόγου και πιστού, αποσκοπεί στο να εικονίσει πραγματικώς τη σχέση Χριστού-πιστού, όπως λέγει σχετικώς και η «Κλίμαξ» του Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου («Μη το θεωρήσης ανάξιο να εξομολογηθής τις αμαρτίες σου στον βοηθό σου, [στον Γέροντά σου δηλαδή], με ταπείνωση και συντριβή ωσάν στον ίδιον τον Θεόν»)⁸, τότε η διάρρηξη της σχέσεως του Πνευματικού με τον Χριστό λόγω της αιρέσεως του Πνευματικού, υποχρεώνει τον πιστό είτε να βρή άλλον Πνευματικόν, ορθοφρονούντα, είτε – αν νομίζει ο πιστός ότι υπάρχει ακόμη ελπίδα διορθώσεως του Πνευματικού του – τουλάχιστον να μη υπακούει στις περί Πίστεως εσφαλμένες τοποθετήσεις και συμβουλές του Πνευματικού. Κατά τον Άγιον Γρηγόριον Νύσσης, όποιος «αιρετίζει» (αναπτύσσει αιρετικό φρόνημα) αποκόπτεται από τη μυστική κεφαλή της Εκκλησίας, τον Χριστό «οπωσδήποτε αυτός που αποκόπηκε από την σώζουσα Πίστη είναι ακέφαλος, όπως ο Γολιάθ με το ίδιο του το ξίφος, το οποίο ακόνησε κατά της αληθείας, χωριζόμενος από την αληθινή Κεφαλή»⁹. Πως ένας τέτοιος Πνευματικός θα διδάξη σε άλλους τη σωτηρία;

Μη λησμονούμε ότι η μετάδοση της Ορθοδοξίας είναι ο πρώτιστος σκοπός ενός Γέροντος, κατά την Κλίμακα του Οσίου Ιωάννου, καθώς λέγει στις προτροπές του προς τον Ποιμένα: «Την ακεραία πίστη και τα ευσεβή δόγματα ας αφήσης πριν από όλα σαν κληρονομία στα τέκνα σου, ώστε όχι μόνο τα τέκνα σου, αλλά και τους εγγονούς σου να οδηγήσης στον Κύριον δια της οδού της Ορθοδοξίας»¹⁰.

Αν ο αιρετίζων Πνευματικός αποδιώξει τότε τον ορθοφρονούντα πιστό, είναι εύλογο, ότι η ευθύνη πέφτει στον κακώς φρονούντα Γέροντα και Πνευματικό, διότι η Εκκλησία μάς διδάσκει ότι η υπακοή μας στους Γέροντες πρέπει να αποσκοπεί στον Χριστό.

3. Απαγορεύεται η αδιαφορία η η σιωπή περί των αιρέσεων εκ μέρους του Πνευματικού

Είναι λοιπόν ευνόητο, βάσει της εκκλησιαστικής εμπειρίας και των παραπάνω γραφομένων, ότι ο κίνδυνος της αιρέσεως δεν ελλοχεύει μόνο στην πλήρη και επίσημη αποδοχή των αιρετικών δογμάτων από κάποιον Πνευματικό (όπως και από κάποιον Επίσκοπο), αλλ' επίσης (α) στην έναντι της αιρέσεως αδιαφορία (το οποίον

είναι αμάρτημα ως πλημμέλημα) και (β) στην αποτροπή της αντιδράσεως κατά της αιρέσεως (λ.χ. τα γνωστά απαράδεκτα «μη μιλάτε για θέματα Πίστεως», «μη μιλάτε για τους Αντιχρίστους, αλλά για τον Χριστό» το οποίον είναι η γνωστή στην εκκλησιαστική ιστορία θέση των χλιαρών-αδιαφόρων ή πταιόντων ηγετών). Εντελώς παρενθετικώς αναφέρουμε, ότι είναι εντολή των Πατέρων να προετοιμάζουμε τα πνευματικά μας παιδιά και για την έλευση και του Αντιχρίστου¹¹.

Αναντίρρητα η Παλαιά Διαθήκη κατακρίνει τους ποιμένες του παλαιού Ισραήλ οι οποίοι αδιαφορούσαν για την προστασία του ποιμνίου τους. Λέγεται χαρακτηριστικώς δια του στόματος του Προφήτη Ιεζεκιήλ: «Ζω εγώ, λέγει Κύριος, αντί να γίνουν τα πρόβατά μου έρμια κλοπής και τροφή για όλα τα θηρία της πεδιάδος, επειδή δεν υπάρχουν ποιμένες και δεν ανεζήτησαν οι ποιμένες τα πρόβατά μου, και οι ποιμένες εβόσκησαν τους εαυτούς τους, και δεν εβόσκησαν τα πρόβατά μου, αντί τούτου, ποιμένες, τάδε λέγει Κύριος : Ιδού, εγώ θα επισκεφθώ τους ποιμένες και θα ζητήσω τα πρόβατά μου από τα χέρια τους και θα τους αποδιώξω να μη ποιμαίνουν τα πρόβατά μου και δεν θα τα βοσκήσουν πλέον οι ποιμένες»¹².

Πολύ περισσότερο ο Χριστός στην Καινή Διαθήκη επικρίνει τους «Αγγέλους», δηλαδή τους προεστώτες Επισκόπους, της Περγάμου και των Θυατείρων, διότι ενώ η αναστροφή τους γενικώς είναι επαινετή, μολαταύτα αφήνουν τους αιρετικούς Νικολαίτας και ψευδοπροφήτας (την «Ιεζάβελ») να βλάψουν το ποίμνιόν τους· «Αλλά έχω κατά σου ολίγα, ότι αφείς την γυναίκά σου Ιεζάβελ, η λέγει εαυτήν προφήτιν, και διδάσκει και πλανά τους εμούς δούλους πορνεύσαι και φαγείν ειδωλόθουτα»¹³. Αντιθέτως, επαινεί τον πταίστη – σε μερικά θέματα – «Άγγελον» της εφέσου, διότι διακρίνει τους ψευδοπροφήτας και μισεί τα έργα των αιρετικών Νικολαιτών «Αλλά τούτο έχεις, ότι μισείς τα έργα των Νικολαιτών, α καγώ μισώ»¹⁴.

Οι Άγιοι Πατέρες στην πράξη κατέκριναν και παρέκαμπταν την πρακτική των Αυτοκρατόρων να επιβάλλουν απαγορεύσεις στις συζητήσεις για θέματα Πίστεως, με σκοπό να διατηρήσουν οι Αυτοκράτορες την πολιτική ειρήνη και ενότητα της Αυτοκρατορίας μεταξύ Ορθοδόξων και αιρετικών. Διαλεγόμενος ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής με τον αιρετικό Μονοθελήτη Πατριάρχη ΚΠόλεως Πύρρο σχετικά με το χριστολογικό θέμα, ανατρέπει την έξωθεν επιβαλλομένη αυτή σιωπή στα θέματα Πίστεως· λέγει απαντώντας στον Πύρρο· «Τί λοιπόν; Επειδή ο Θεός, χάρη στην πρόθεσή μας που την προγνώριζε, μάς εκάλεσε στην επίγνωση της αληθείας Του, δεν πρέπει αυτά [τα εσφαλμένα] που λέχθηκαν προς κάποιους σχετικά με τούτο εγγράφως ή αγράφως να τα βασανίσουμε, χάριν εκείνων που, καθώς

συμβαίνει, τα συναντούν χωρίς προσοχή ή κι όταν τα συναντούν είναι πιο ευχερείς [στο να σφάλουν;] ΠΥΡΡΟΣ: Αν σε τούτο αποβλέπει η εξέταση, είναι αναγκαίο. Διότι το να φροντίσει κανείς για την ασφάλεια των πιο άθώων, είναι μίμηση της θείας φιλαθρωπίας»¹⁵. Η στάση αυτή του Αγίου Μαξίμου ερμηνεύεται ως αντίθεση στην πολιτική αυτή της επιβεβλημένης σιωπής για χριστολογικά θέματα, την οποία επέβαλε το διάταγμα «Τύπος» (648 μ.Χ.) του μονοθελήτου Αυτοκράτορος Κώνσταντος Β΄¹⁶.

Συνεπώς, απαγορεύεται η σιωπή για θέματα Πίστεως, όταν κινδυνεύουν ψυχές από τις αιρέσεις.

Να ειπούμε σχετικώς μερικά απλά παραδείγματα:

(α) Στις μέρες μας διαπιστώνεται μια αναβίωση του ωριγενισμού, ένας κρυπτός νεο-ωριγενισμός, υπό τη μορφή της ακαδημαϊκής αθώωσης του αιρετικού θεολόγου Ωριγένους για τις πλάνες του (3ος μ.Χ. αι.). Σύμφωνα με αυτή τη διδασκαλία, ο Ωριγένης δήθεν δεν ήταν πράγματι αιρετικός, διότι, αν ήταν έτσι, η Εκκλησία θα τον είχε καταδικάσει εν ζωή και όχι μετά θάνατον. Η καταδίκη του στην Αγία Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο (553 μ.Χ.) οφείλεται δήθεν κυρίως στην προσπάθεια της «εκκλησιαστικής διπλωματίας» να κατευνάση τα πνεύματα των ισχυρών αντι-ωριγενιστών θεολόγων και να επαναφέρει την ειρήνη στην Εκκλησία, ιδιαιτέρως στην Αγία Γη, όπου από τον θάνατο του Αγίου Σάββα και εξής (532 μ.Χ.) η θεολογική και γενικότερη διαμάχη μεταξύ ωριγενιστών και Ορθοδόξων είχε λάβει οξύτατη μορφή. Σ' αυτή τη νεο-ωριγενιστική διδασκαλία, η οποία έχει εισδύσει σε πολλά θεολογικά ακαδημαϊκά συγγράμματα, κυρίως όμως στην προφορική διδασκαλία ακαδημαϊκών θεολόγων, προστίθεται και η παρουσίαση της ωριγενικής πλάνης για την αποκατάσταση των πάντων ως «θεολογούμενου» (δηλ. θεολογικώς αδιευκρινίστου ακόμη ζητήματος). Οι Άγιοι Πατέρες καθαρώς μάς προειδοποίησαν να μη αποδεχθούμε την πλάνη αυτή της αποκαταστάσεως των πάντων (ότι δηλ. η κόλασις των δαιμόνων και των αμετανοήτων αμαρτωλών κάποια στιγμή θα έχει τέλος), διότι τούτο θα μας ρίψει ολότελα στην αμαρτία, αφού η κόλαση δήθεν δεν είναι αιώνια και έτσι δήθεν δεν χρειάζεται να τη φοβόμαστε. Λέγει αντιθέτως και χαρακτηριστικώς ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος : «Ας προσέξωμε όλοι, και ιδιαίτερα όσοι εγνωρίσαμε πτώσεις, να μη προσβληθή η καρδιά μας από την νόσο του ασεβούς Ωριγένους. Διότι η βδελυκτή αυτή νόσος προβάλλοντας την φιλανθρωπία του Θεού γίνεται ευπρόσδεκτη στους φιληδόνους»¹⁷.

Τούτο είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πως μια λανθάνουσα αίρεση στο εκκλησιαστικό σώμα καταστρέφει ψυχές.

(β) Το γνωστό βιβλίο «Η μίμησις του Χριστού», έργο του Λατίνου Μοναχού Θωμά εκ Κέμπης, προβάλλεται ακόμη και τώρα στην Ελλάδα ως ψυχωφελές ανάγνωσμα για πολλούς πιστούς, το οποίο μάλιστα κάποτε έφθασε διεθνώς και τη δεύτερη θέση κυκλοφορίας μετά την Αγία Γραφή.

Ιδού, όμως, πώς κρίνει την πνευματικότητα του βιβλίου τούτου ο Άγιος Ιγνάτιος Μπριαντιανίνωφ: «Και κλασσικό παράδειγμα ασκητικού βιβλίου, που εγράφη από συγγραφέα που βρισκόταν στην κατάσταση της πλάνης που ονομάζεται «απόνοια» μπορούμε να θεωρήσουμε την «Μίμηση του Χριστού» του Θωμά Κεμπισίου. Αποπνέει μια λεπτή φιληδονία και υψηλοφροσύνη, που σε ανθρώπους γεμάτους πάθη και τυφλωμένους από αυτά, προκαλούν έναν ηδονισμό, που αυτοί τον θεωρούν «πρόγευση της θείας χάριτος». Οι ταλαίπωροι! Οι εσκοτισμένοι! [...] Σε μια ανάλογη με τον Μαλπά τρομερή δαιμονική πλάνη στην ασκητική τους ζωή κατήντησαν οι Φραγκίσκος της Ασίζης, Ιγνάτιος Λογιόλας και πολλοί άλλοι ασκητές των Λατίνων, που εκείνοι τους θεωρούν αγίους τους»¹⁸.

Αν σε χώρα ορθόδοξη, τέτοιο σύγγραμμα της λατινικής πνευματικότητας έφθασε ήδη σε τόσο επικίνδυνο σημείο αποδοχής και διαδόσεως, λόγω της αγνοίας ή αμελείας των Πνευματικών πατέρων, πόσω μάλλον θα εμπλησθούν οι ορθόδοξες χώρες από τέτοια αιρετική πνευματικότητα, αν δεν ομιλούμε φανερώς εναντίον των κινδύνων της δυτικής αιρετικής, νοησιαρχικής και συναισθηματικής πνευματικότητας;

4. Τι λέγει η Αγία Γραφή για την αξιέπαινη απείθεια

Η σαφής επισήμανση του Αποστόλου Παύλου προς τους Γαλάτας (Γαλ. 1, 8.9), και μάλιστα δύο φορές με επίταση («ως προειρήκαμεν, και άρτι πάλιν λέγω») να μη δεχθούν καμμία καινοτομία του ευαγγελικού κηρύγματος, ακόμη κι αν προέρχεται από άγγελον εξ ουρανού ή από τους ίδιους τους Αποστόλους, φανερά καταργεί κάθε έννοια «Πρωτείου» των μεμονωμένων προσώπων έναντι της Παραδόσεως μέσα στην Εκκλησία (αφού ούτε οι ίδιοι οι Απόστολοι δεν μπορούν υστερογενώς να αλλάξουν το Ευαγγέλιόν τους, επειδή είναι «άνωθεν»), αλλά και επιπλέον αρκεί από μόνη της να μάς καθοδηγήσει στο τί γίνεται όταν φαινόμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε υπακοή εναντίον της Πίστεως της Εκκλησίας: απομακρύνουμε όποιον αλλοιώνει το αρχαίο ευαγγελικό κήρυγμα («ανάθεμα έστω»).

Σχετικώς με ένα άλλο χωρίο, το «Πείθεσθε τοις ηγουμένοις υμών και υπείκετε· αυτοί γαρ αγρυπνούνσιν υπέρ των ψυχών ημών ως λόγον αποδώσοντες» (Εβρ. 13, 17) σημειώνουμε εδώ και το εξής αξιοπρόσεκτο· η αιτιολογία της υπακοής στους «ηγουμένους», δηλ. τους προεστώτες, είναι ότι αυτοί «αγρυπνούνσιν υπέρ των

ψυχών ημών»· η υπακοή δεν είναι απροϋπόθετη. Αν, βάσει της εκκλησιαστικής εμπειρίας διαπιστώνεται, ότι αυτοί ολιγωρούν, αδιαφορούν, για τις ψυχές και αμελούν για τους πνευματικούς κινδύνους και πρωτίστως την αίρεση, τότε αίρεται, καταργείται το καθήκον της υπακοής σε αυτούς.

Όπως έχει λεχθή σχετικώς «Η Αγία Γραφή εν πρώτοις κάνει διάκριση μεταξύ καλών και κακών ποιμένων, αληθινών και γνησίων ποιμένων, διδασκάλων, προφητών από τη μια πλευρά και ψευδοποιμένων, ψευδοδιδασκάλων και ψευδοπροφητών από την άλλη [...] οι πιστοί έχουν ευθύνη για το αν θα ακολουθήσουν τους κακούς ποιμένες, [...] η υπακοή δεν είναι αδιάκριτη, αλλά διακριτική»¹⁹

5. Ο Μοναχός πρέπει να φεύγει από την υπακοή σε αιρετικό Ηγούμενο, σύμφωνα με τους ιερούς Κανόνες

Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης διευκρινίζοντας στο «Πηδάλιον», τη σπουδαία και έγκριτη αυτή συλλογή του των ιερών Κανόνων, για πόσες αιτίες μπορεί να αναχωρήσει ο Μοναχός από το Μοναστήρι του απαριθμοί ανάμεσα σ' αυτές το αν ο Ηγούμενος είναι αιρετικός και συνεχίζει παραπένποντας στον Μέγα Βασίλειο. «Ο δε Μέγας Βασίλειος (όροι κατά πλάτος λς') δια μίαν αιτίαν μόνον συγχωρεί να αναχωρή τινας από το Μοναστήριόν του, ήτοι εάν έχη βλάβην ψυχικήν, την οποίαν, λέγει, πρέπει πρώτον να την φανερώνη εις τους έχοντας δύναμιν να την διορθώσουν, και αν δεν την διορθώσουν, τότε να χωρίζεται, όχι πλέον ωσάν από αδελφούς, αλλά ωσάν από ξένους και τα επίλοιπα ενδιαφέροντα και ψυχωφελή²⁰».

Είναι φανερό και εδώ, ότι αν είναι ο Γέροντας-Πνευματικός αιρετικός (η αν είναι φιλο-αιρετικός και αναλόγως του βαθμού που τείνει προς την αίρεση), όχι μόνον υπακοή δεν οφείλεται σ' αυτόν, αλλ' επιβάλλεται και απομάκρυνση.

6. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος συνιστά ανυπακοή στους κακοδόξους εκκλησιαστικούς ηγέτες

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο οποίος θεωρείται από την Εκκλησία μας «θεόπνευστον όργανον και δογμάτων πέλαγος ανεξάντλητον»²¹, ερμηνεύοντας την αποστολική εντολή περί υπακοής και ευπειθείας προς τους Προεστώτες, τους Ηγουμένους, «πείθεσθε τοις ηγουμένοις υμών και υπείκετε» (Εβρ. 13, 17) διευκρινίζει : «Αλλ' ίσως θα μας ειπή κάποιος, ότι υπάρχει και τρίτο κακό [εκτός από την αναρχία και την απειθαρχία], όταν ο άρχοντας [της Εκκλησίας] είναι κακός. Το γνωρίζω και εγώ, και δεν είναι μικρό το κακό τούτο, αλλά και πολύ χειρότερο από την αναρχία: διότι είναι καλύτερο να μη καθοδηγείσαι από κανένα, παρά να καθοδηγείσαι από κάποιον κακόν. Διότι ο μεν πολλές φορές σώθηκε, και

πολλές φορές εκινδύνευσε, αλλά αυτός οπωσδήποτε θα κινδυνεύσει, οδηγούμενος προς βάραθρα. Πως λοιπόν λέγει «Πείθεσθε τοις ηγουμένοις υμών και υπείκετε;» Αφού πιο πάνω είπε «των οποίων βλέποντες την έκβαση της ζωής, μιμείσθε την πίστη τους» τότε είπε «Πειθαρχείτε στους ηγουμένους σας και υπακούετε». Τι γίνεται λοιπόν, λέγει, όταν είναι πονηρός και δεν πειθαρχούμε; Πονηρός, πως το εννοείς; Αν εξ αιτίας της πίστεως, απόφευγε και παράτησέ τον, όχι μόνον αν είναι άνθρωπος, αλλά κι αν είναι άγγελος που κατέρχεται εξ ουρανού [Γαλ. 1, 8] Αν εξ αιτίας της ζωής του, μη ασχολείσαι [...] Αλλά μη προσέχετε στη ζωή, αλλά στα λόγια τους· διότι εξ αιτίας των ηθών δεν θα μπορούσε κανείς ποτέ να βλαβτεί. Γιατί; Διότι είναι φανερά σε όλους, και ο ίδιος, ακόμη κι αν είναι πονηρός μύριες φορές, ποτέ δεν θα διδάξει πονηρά. Αλλά όταν είναι στην πίστη [πονηρός] ούτε είναι φανερό σε όλους, κι ο πονηρός δεν θα σταματήσει να διδάσκει. Διότι και το «Μη κρίνετε, ίνα μη κριθήτε» είναι για τον βίο και όχι για την πίστη»²².

7. Η «Κλίμαξ» διευκρινίζει ότι ο ταπεινός Μοναχός αντιλέγει στους Προεστώτες, εάν πρόκειται περί Πίστεως

Στο έργο «Κλίμαξ» του Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου, το ύψιστο αυτό πνευματικό σύγγραμμα το οποίον χαρακτηρίζεται ως «αριστούργημα του ανατολικού ασκητισμού», και στής οποίας «την αρετολογία κατέχει θεμελιώδη θέσι η υπακοή»²³, διευκρινίζεται ότι μας επιτρέπονται και εξαιρέσεις. Λέγει χαρακτηριστικώς ο Όσιος Ιωάννης περί της αρετής της ταπεινώσεως: «Δεν συναντάς σε όποιον συνδέεται με αυτήν μίσος ούτε κάποια μορφή αντιλογίας ούτε καμμία οσμή απειθαρχίας, εκτός αν τυχόν πρόκειται για θέματα Πίστεως»²⁴.

8. Το έμπρακτο υπόδειγμα του Αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτου

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης, εορταζόμενος στις 20 Νοεμβρίου, ο οποίος διέλαμψε το δεύτερο ήμισυ του 8ου αι. στη Δεκάπολη της Ισαυρίας, διακρίθηκε ως έφηβος και αργότερα ως νέος Μοναχός για την ελεημοσύνη, το ανεπιτήδευτον, την υπακοή, την ταπείνωση και πραότητά του. Ο Βίος του Αγίου μάς διηγείται, ότι η μητέρα του Αγίου, χωρίς να τόν αποτρέψει από τη μοναχική οδό, τόν έπεισε ωστόσο να ενταχθεί σε άλλο Μοναστήρι, στο οποίο ευρισκόταν και ο άλλος αδελφός του για να αγωνίζονται εκεί μαζί, ώστε να έχει ο ένας τον άλλο παραμυθία και βοήθεια.

Η συνέχεια του Βίου μας διηγείται, πώς αντιμετώπισε ο Άγιος Γρηγόριος το γεγονός ότι ο Ηγούμενος του Μοναστηρίου εκείνου αποδείχθηκε αιρετικός: «Δια να κάμη λοιπόν το θέλημα της μητρός του ο Γρηγόριος επήγεν εις εκείνο το Μοναστήριον, του οποίου ο Καθηγούμενος ήτο αιρετικός ο άθλιος και οπόταν το ηγνόησεν ο Άγιος, δεν το υπέμεινεν, ως ζηλωτής της ευσεβείας θερμότατος, αλλά

τον ήλεγξε παρρησία έμπροσθεν όλης της αδελφότητας, εκείνος δε θυμωθείς έδειρε δυνατά τον Άγιον, ο οποίος έφυγε καθώς ήτο με τας πληγάς και επήγεν αιματωμένος εις έτερον Μοναστήριον, εις το οποίον ήτο συγγενής της μητρός του Ηγούμενος, Συμεών ονομαζόμενος, όστις ήτο και Αρχιμανδρίτης εις όλα τα Μοναστήρια της Δεκαπόλεως»²⁵.

9. Η διδασκαλία του Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου

Ο θαυμαστός Άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος, περί του οποίου δεν μπορούμε εδώ να ειπούμε όσα θα έπρεπε, μάς κατέλιπε θαυμάσιες διδαχές και ένθεες εμπειρίες του θείου του έρωτος, αλλά και διδασκαλία ελεγκτική για την κατάσταση του κλήρου της εποχής του. Θεωρείται, ότι ο Άγιος Συμεών έκανε μιαν σημαντική πνευματική επανάσταση. Γράφει χαρακτηριστικώς ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης «... ήλθε εποχή κατά την οποία χειροτονούντο ως κληρικοί άνθρωποι, που στην αρχαία Εκκλησία θα εθεωρούντο ως λαϊκοί [...] Δεν είχαν δηλαδή τις πνευματικές προϋποθέσεις της ιερωσύνης. Εναντίον αυτής της ανωμάλου καταστάσεως επανεστάτησε ο άγιος Συμεών ο Νέος Θεολόγος με τόσο μεγάλη επιτυχία, ώστε η Εκκλησία τον ωνόμασε Νέο Θεολόγο. Από την εποχή του μέχρι την εποχή του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά έγινε μία μεγάλη διαμάχη μέσα στην Εκκλησία, όσον αφορά στα προσόντα εκλογής των επισκόπων. Εξ αιτίας αυτής της Ησυχαστικής έριδος, όπως ονομάσθηκε, κατά την οποία επεκράτησε τελικά η γραμμή του αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου, καθιερώθηκε οι επίσκοποι της Εκκλησίας να λαμβάνωνται από τους μοναχούς της Ησυχαστικής παραδόσεως, της καθάρσεως, του φωτισμού και της θεώσεως»²⁶.

Ο Άγιος Συμεών λοιπόν, τέτοιου πνευματικού μεγέθους Άγιος, ώστε να κατέχει τρίτος την προσωινμία του Θεολόγου, και με τόσο σημαντική συμβολή στην ασκητική διδασκαλία, κατέλιπε και μία σημαντική για την περίπτωσή μας διδαχή, χαρακτηριστική για το θέμα μας: «Με προσευχές και δάκρυα ικέτευσε τον Θεόν να σου στείλει οδηγό απαθή και άγιο. Ερεύνα δε και ο ίδιος τις θείες Γραφές και κυρίως τις πρακτικές συγγραφές των Αγίων Πατέρων· ώστε σε αυτές αντιπαραθέτοντας τα διδάγματα και έργα του διδασκάλου και Προεστώτος σου να μπορείς να τα βλέπεις και να τα κατανοείς. Και όσα μεν συμφωνούν προς τις Γραφές, να τα εγκολπώνεσαι και να τα κατακρατείς στη διάνοια, τα δε νόθα και αλλότρια να τα διακρίνεις και αποδιώκεις, για να μη πλανηθείς. Διότι, γνώριζε, ότι πολλοί πλάνοι και ψευδοδιδάσκαλοι έχουν γίνει αυτές τις ημέρες»²⁷.

Μια ακόμη παρόμοια διδασκαλία διέσωσε στο Βίο (τη βιογραφία) του Αγίου Συμεών ο Άγιος Νικήτας ο Στηθάτος, μαθητής του· ολίγον προ του θανάτου του ο Άγιος Συμεών παρότρυνε τους μαθητές του να υπακούουν επακριβώς στον διάδοχο Ηγούμενό τους, τον Αρσένιο, αλλά με κάποια ενδεχόμενη εξαίρεση: «Να μη

δυσারেστήσθε με τα υπ' αυτού λεγόμενα και πραττόμενα, αλλ' ακόμη κι αν είναι αντίθετα προς τις γνώμες των Πατέρων, να υποκλίνετε σ' αυτόν τις κεφαλές σας επί του παρόντος. Έπειτα, όσοι τυχόν από σάς υπερτερούν των λοιπών σε χρόνια και βίο και λόγο, ας τού γνωστοποιήσουν ιδιαιτέρως τον λόγο του κωλύματος προς εφαρμογή των, όπως διετύπωσε στους «Όρους» ο Μέγας Βασίλειος^{27α}. Χάριν του Κυρίου υπομείνατέ τον σε ώρες ερεθισμού και πικρίας, χωρίς ν' αντιλέγετε ή ανθίστασθε σ' αυτόν· διότι ο αντιλέγων ή ανθιστάμενος σ' αυτόν ανθίσταται στην εξουσία του Θεού, όπως λέγει ο Παύλος (Ρωμ. 13, 2). Πραγματικά, σε θέματα που δεν σημειώνεται παράβασις εντολής Θεού ή αποστολικών Κανόνων και διατάξεων, οφείλτε να υπακούετε καθ'όλα και να πείθεσθε σ' αυτόν ωςάν στον Κύριον. Σε όσα δε κινδυνεύουν το Ευαγγέλιο του Χριστού και οι νόμοι της Εκκλησίας του, όχι μόνο σ' αυτόν δεν πρέπει να πείθεσθε όταν παραινή και σάς διατάσση, αλλ' ούτε σε άγγελο που μόλις ήλθε από τον ουρανό και ευαγγελίζεται σε σάς διαφορετικά απ' ότι ευαγγελίσθηκαν οι αυτόπτες του Λόγου»²⁸.

10. Ο Άγιος Ιγνάτιος Μπριαντσιανίνωφ υπέρ της προσεκτικής υπακοής

Ο επιφανής αυτός Άγιος και θεολόγος της Ρωσικής Εκκλησίας του 19ου αι., στον οποίον ήδη προαναφερθήκαμε, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο του πολυτίμου βιβλίου του «Προσφορά στον Σύγχρονο Μοναχισμό», στο θέμα της «Υπακοής σε Γέροντα». Μεταξύ των πολλών αναφορών σε Πατέρες, τις οποίες παραθέτει για το θέμα της αδιακρίτου υπακοής σε μη κεκαθαρμένους Πνευματικούς, κάνει σημαντικές διευκρινίσεις και παρεμβάσεις: «Η υπακοή κάνει τον υποτακτικό όμοιο με εκείνον στον οποίον υπακούει. Η Αγία Γραφή λέγει: «Και εγκισθήσωσι τα πρόβατα εις τας ράβδους»(Γέν. 30, 39). [...] Θα ειπούν: Η πίστη του υποτακτικού μπορεί να αναπληρώσει την ανεπάρκεια του γέροντα; Λάθος! Η πίστη στην αλήθεια σώζει. Η πίστη στο ψεύδος και στην διαβολική απάτη βλάπτει! Αυτό μας το λέει ο Απόστολος. Λέγει για αυτούς που θεληματικά χάνονται. «Την αγάπην της αληθείας ουκ εδέξαντο εις το σωθήναι αυτούς· και δια τούτο πέμψει αυτοίς ο Θεός (θα επιτρέψει ο Θεός να υποστούν) ενέργειαν πλάνης εις το πιστεύσαι αυτούς τω ψεύδει, ίνα κριθώσι πάντες οι μη πιστεύσαντες τη αληθεία, αλλ' ευδοκήσαντες εν τη αδικία»(Β' Θεσ. 2, 10-12) [...] Βλέπομε στους καιρούς μας μια γενική κατάπτωση της Χριστιανοσύνης [...] Και είναι μεγάλη ευλογία για μας, και μεγάλη ευτυχία, ότι μας εδόθη η δυνατότητα να τρεφόμεσθε με τα ψιχία που πέφτουν από την Πνευματική τράπεζα των Πατέρων. Αυτά τα ψιχία δεν αποτελούν αυτά καθ' εαυτά την πιο ικανοποιητική τροφή. Αλλά μπορούν, αν και όχι χωρίς την αίσθηση στέρησης και πείνας, να μας γλυτώσουν από τον πνευματικό θάνατο»²⁹.

Αυτά τα «ψιχία» των πατερικών διδαχών, σαν αυτές που παρατέθηκαν, ας

κρατήσουμε και εμείς καλά, για να σωθούμε από το θεολογικό χάος και τον σχετικισμό και τη συγκατάβαση στην αίρεση, με αταλάντευτη ανυπακοή σε φιλο-αιρετικές ψευδο-υπακοές. Είναι φοβερός ο λόγος του Αγίου Εφραίμ του Σύρου περί της Δευτέρας Παρουσίας του Κυρίου: «Αλλίμονο σε όσους μολύνουν την αγία Πίστη με αιρέσεις η συγκαταβαίνουν στους αιρετικούς»³⁰. Είτε αυτοί είναι λαϊκοί, είτε πολύ περισσότερο, κληρικοί.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτου, Πηδάλιον, εκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 488.
2. Μ. Βασιλείου, Όροι κατ' επιτομήν 229, PG 31, 1236A.
3. Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, Πνευματικά Γυμνάσματα, Εξέτασις Γ' 4, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 19917, σελ. 320 (και υποσημ.). Το παράθεμα του Μ. Βασιλείου είναι σε μεταγλώττιση.
4. Πρωτοπρ. Ιωάννου Ρωμανίδου, Καθηγητού Πανεπιστημίου, Πατερική Θεολογία, επιμέλεια Μον. Δαμασκηνού Αγιορείτου, εκδ. Παρακαταθήκη, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 176ε.
5. Αυτόθι, σελ. 170ε.
6. Αυτόθι, σελ. 203.
7. Αγίου Ιγνατίου Μπριαντσιανίνωφ, Προσφορά στον σύγχρονο μοναχισμό, τόμ. Γ', εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, Πρέβεζα 1995, σελ. 203.
8. Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου, Κλίμαξ, Λόγος Δ', Περί υπακοής 58, εκδ. Ι.Μ. του Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, 19946, σελ. 95.
9. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Κατά Ευνομίου Λόγος 12, PG 45, 912 (μεταγλώτ.)
10. Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου, Εις τον Ποιμένα 97, εκδ. Ι.Μ. του Παρακλήτου, , Ωρωπός Αττικής, 19946, σελ. 402 (PG 88, 1201A).
11. Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων, Κατήχησις Φωτιζομένων 15, 18 PG 33, 896A.
12. Ιεζ. 34, 8-10 (μεταγλώττιση).
13. Αποκ. 2, 12-23
14. Αποκ. 2, 6
15. Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, Διάλεξις προς Πύρρον, PG 91, 333C.D (μεταγλώττιση).
16. Βλ.Ιω. Φειδα, Εκκλησιαστική Ιστορία, τόμ. Α', Αθήναι 19942, σελ. 747.
17. Αγίου Ιωάννου του Σιναΐτου, Κλίμαξ, Λόγος Ε', Περί μετανοίας 29, ένθ' ανωτ., σελ. 133, PG 88,.
18. Αγίου Ιγνατίου Μπριαντσιανίνωφ, ένθ' ανωτ., τόμ. Α', εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, Πρέβεζα 1993, σελ. 136ε.
19. Πρωτοπρεσβ. Θεοδώρου Ζήση, Κακή υπακοή και αγία ανυπακοή, Φίλη Ορθοδοξία 11, εκδ. «Βρυέννιος», Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 21.23.
20. Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτου, Πηδάλιον, ένθ' ανωτ., σελ. 341, υποσημείωση (1).

21. Μέγας Εσπερινός 13ης Νοεμβρίου, α΄ Κεκραγάριον.
22. Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Ομιλία εις την προς Εβραίους 34, 1. PG 63, 231.
23. Εισαγωγή εις την Αγ. Ιωάννου του Σιναΐτου, Κλίμαξ, ένθ' ανωτ., σελ. 5.
24. Του αυτού, Λόγος ΚΕ,΄ Περί ταπεινοφροσύνης 9, σελ. 268.
25. Ματθαίου Λαγγή, Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, τόμ. ΙΑ΄, Αθήναι 19915, σελ. 547ε.
26. Πρωτοπρ. Ιωάννου Ρωμανίδου, ένθ' ανωτ., σελ. 104ε.
27. Αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου, Κεφάλαια Πρακτικά και Θεολογικά 32, υπό Π. Χρήστου εν Ε.Π.Ε. Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών 3, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, σελ. 242 (μεταγλώττιση).
- 27α. Μ. Βασιλείου, Όροι κατά πλάτος 27, PG 31, 988Α.Β.
28. Αγίου Νικήτα Στηθάτου, Βίος του Συμεών 66, υπό Π. Χρήστου εν Ε.Π.Ε. Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών 19, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, σελ. 146.147.
29. Αγίου Ιγνατίου Μπριαντιανίνωφ, ένθ' ανωτ., τόμ. Α΄, σελ. 141.143.146ε.
30. Αγίου Εφραίμ του Σύρου, Λόγος εις την δευτέραν παρουσίαν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού εν Οσίου Εφραίμ του Σύρου Έργα, τόμ. Δ΄, εκδ. «Το Περιβόλι της Παναγίας», Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 26.

Γενικώς για το θέμα της υπακοής και ανυπακοής σε θέματα Πίστεως, βλ. το πολύ κατατοπιστικόν άμέρος του βιβλίου του Καθηγητού Πρωτοπρεσβ. Θεόδωρου Ζηση, Κακή υπακοή και αγία ανυπακοή, Φίλη Ορθοδοξία 11, εκδ. «Βρυέννιος», Θεσσαλονίκη 2006.

© 2007-2010 impantokratoros.gr

Επιτρέπεται η χρήση, διάθεση και αναπαραγωγή του υλικού του ιστοχώρου αρκεί να διατηρείται το αρχικό νόημα χωρίς περικοπές που πιθανόν να το αλλοιώνουν για μή εμπορικούς σκοπούς,

με βασική προϋπόθεση την αναφορά στην **Πηγή:** www.impantokratoros.gr